

**«РОЗСТРІЛЯНЕ ВІДРОДЖЕННЯ», ДІЯЛЬНІСТЬ
ШІСТДЕСЯТНИКІВ, ДИСИДЕНТІВ
ТА ПРАВОЗАХИСНИКІВ ЯК РУХ ЗА ЗБЕРЕЖЕННЯ
УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ**

Михайло ЮРІЙ

Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича (Україна)
m.yuriy@chnu.edu.ua

**«SHOT-OFF REVIVAL», ACTIVITIES OF THE SIXTEENTH,
DISSIDIANS AND HUMAN RIGHTS ACTIVITIES AS
A MOVEMENT FOR THE PRESERVATION OF UKRAINIAN
IDENTITY**

Mykhailo YURIY

Chernivtsi National University named after Yuriy Fedkovych (Ukraine)
ORCID ID: 0000-0003-0965-6236

Mykhailo Yuriy. «Shooting Revival», the activities of the sixties, dissidents and human rights activists as a movement for the preservation of Ukrainian identity. The aim. The 20th century went down in history as an era of totalitarianism, when in many countries of the world, primarily in the USSR, the state machine completely subjugated society and the individual. To show how, as a result of the export of the power of Russian Bolshevism to most of the Ukrainian lands and the involvement of the quasi-state of the Ukrainian SSR in the new neo-empire in the form of the USSR, a purposeful destruction of the remnants of the sovereignty of national statehood and the washing out of national consciousness unfolded, a component of which was the destruction of the foundations of Ukrainian identity. **Novelty.** The features of the development of the dissident movement are revealed, conditionally along the following lines: national-cultural, political, human rights, and religious. Attention is drawn to the fact that, initiated primarily by poets, the sixties movement soon acquired an artistic, philosophical-ideological, scientific, and socio-political direction. **Methods.** In covering this issue, methods of historicism, anthropology, systematicity, complexity, continuity, objectivity, refutation of false statements and distortions were used. The tools of Ukrainian studies as a comprehensive system of knowledge about Ukraine and Ukrainianness played a major role. **Conclusions.** The article emphasizes that the «cognitive rebellion» that arose in the 1960s witnessed the growth of the role of the intelligentsia, which began to shake the colossus called the «USSR», which turned out to be on clay feet and, naturally, fell, scattering into pieces.

Keywords: Shot Revival; Ukrainian Sixties; Dissident Movement; Human Rights Activism; Ukrainian Identity; Totalitarianism; Cultural Resistance

Постановка проблеми. Якщо XIX ст. народило модерні нації, то, за логікою, XX ст. мало б утвердити національні ідентичності цивілізаційного рівня. Однак сталися несподівані події і явища, виникли нові ідеології, вибухнула Друга світова війна, помер Й. Сталін, постали неочікувані режими в Європі, почалася «хрущовська відлига», загострилася криза тоталітаризму в часи Л. Брежнєва. Все це так чи інакше супроводжувалося розмиванням існуючих ідентичностей і конструюванням інших, передусім тоталітарних, що, цілком природно, викликало рух спротиву і боротьбу за збереження базових цінностей культурної та національної ідентичності українства. Цей рух розгортався на тлі відтворення пам'яті про жертви сталінських репресій, учасників «розстріляного відродження» та націоналістичного підпілля. Ось чому видається доцільним провести певні паралелі ідентифікаційних процесів 1920-1930 та 1960-1980 рр. передусім у сфері культури та духовності.

Історіографічною та джерельною базою досліджуваної проблематики є монографії та аналітичні статті вітчизняних науковців. Це наукові

розробки О. Бажана, В. Барана, Д. Дроздовського, О. Зарецького, І. Кошелівця, Б. Кравціва, Р. Корогодського, Ю. Лаврінєнка, Р. Мокрика, Ю. Овсяник, С. Павличко, О. Субтельного.

Мета дослідження – проаналізувати трагізм «Розстріляного відродження», діяльність дисидентів та шістдесятників як рух за збереження української ідентичності.

Виклад основного матеріалу. 1957 р. з ініціативи польського громадського діяча Єжи Гедройца була підготовлена «Антологія української поезії 1917-1933 років». У здійсненні вказаної ініціативи йому допоміг український емігрант, літературознавець і культуролог Ю. Лаврінєнко.¹ Історія формування збірника і взагалі українсько-культурні контакти відбулися в особистій переписці Ю. Лаврінєнка і Є. Гедройца, що тривали кілька років. У листі до Ю. Лаврінєнка, датованому 17 листопада 1957 р., чітко простежується мотивація створення збірника, а згодом народилася й назва Антології – «Розстріляне відродження».² Антологія представляє найкращі зразки

¹ Lavrinenko Yu. *Rozstriliane vidrodzhennia. Antolohiia 1917-1933* [Shot Revival. Anthology 1917-1933], Poetry-prose-drama-essays, Kyiv: Smoloskyp, 2007, 976 p. [in Ukrainian].

² *Giedroyc Jerzy ta ukrainska emihratsiia. Lystuvannia 1950-1982* [Jerzy Giedroyc and Ukrainian Emigration. Correspondence 1950-1982], uporiadkuvannia, peredmova i komentari Bohumily Berdykhovskoi, Kyiv: Krytyka, 2008, 340 p. [in Ukrainian].

української поезії, прози й есеїстики 1920-1930 рр. За це десятиліття (1921-1931 рр.) українська культура спромоглася компенсувати трьохсотрічне відставання й навіть переважити на теренах країни вплив інших культур, зокрема російської (на 1 жовтня 1925 р. в Україні нараховувалося 5000 письменників).

Початком масового знищення української інтелігенції вважається травень 1933 року, коли 12-13 травня відбулися арешт Михайла Ялового та самогубство Миколи Хвильового у недобрій пам'яті харківському Будинку «Слово». Кульмінацією дій советського репресивного режиму стало 3 листопада 1937 р. Тоді «на честь 20-ї річниці великого Жовтня» у Соловецькому таборі особливого призначення за вироком «трійки» розстріляний Лесь Курбас. У списку «українських буржуазних націоналістів», розстріляних 3 листопада, були також Микола Куліш, Матвій Яворський, Володимир Чеховський, Валер'ян Підмогильний, Павло Филипович, Валер'ян Поліщук, Григорій Епик, Мирослав Ірчан, Марко Вороний, Михайло Козоріс, Олекса Слісаренко, Михайло Яловий та ін. Загалом, в один день, за рішенням несудових органів, було страчено десятки представників української інтелігенції – цвіту української нації.

У творах названих письменників, поетів і митців віддзеркалювались руйнівні зміни, що відбувались в 20-30 рр. ХХ ст., унаслідок яких нова влада відтворювала стереотипи архаїчної свідомості або колективного несвідомого, витісненого друкованою культурою епохи модернізму. Образи вождів і «ворогів народу» в цю свідомість не вписувалися. Показова в цьому плані новела М. Хвильового «Я (Романтика)», ключові ідеї якої – розчарування в революції, кричущі суперечності і роздвоєння людини того часу. Головний персонаж – людина без імені, а отже, без індивідуальності, без душі. Заради революції він вбиває свою матір і карає себе думкою, чи варта була революція такої жертви.³

Звичайно, що всі представники «розстріляного відродження» репрезентували антисоветську ідентичність, але була ще одна група літературно-мистецьких представників, які стояли на конформістсько-советських позиціях. Так, якщо мати на увазі вітчизняну культуру ХХ ст., можна стверджувати, що в 20-30-ті роки вона переживала виняткову ситуацію, пов'язану з її орієнтацією на новаторство, причому не тільки в естетичних, художніх, але, першочергово, в соціальних, економічних і політичних формах. Для української культури цих десятиліть характерно те, що Л. Гумільов називав «пасіонарним вибухом», протестом проти традицій. Це не означає, що вітчизняна культура втрачала орієнтацію на традицію. Тут діяла закономірність, сформульована К. Юнгом і названа ним «компенсацією». Чим рішуче культура брала курс на творчість, що проявилось також і в революційних інверсіях, тим незаперечніше в її надрах, у несвідомих формах назрівав протест проти цієї нестримної «пасіонарної» напруги, прагнення від усього

відмовитися, все змінити і перетворити, тобто духу модернізму. В глибинах «колективного несвідомого» історії, тобто психологічної сфери ущільнення найдавніших мотивів, формул, образів і архетипів назрівала зворотна реакція. Пружина традиції, як універсальний механізм будь-якої культури, стискала в період «пасіонарної» напруги, щоб потім у наступні десятиліття випрямилася і витіснити орієнтацію попереднього покоління на творчість. Ця обставина визначила поворот не тільки від космополітизму художнього авангарду до архетипів традиційних цінностей у 30-ті роки, але і від проголошуваних у період революції демократичних цінностей до нової форми монархії і диктатури, встановленої більшовиками.

Такі тенденції розвитку української історії простежувалися на різних рівнях – художньому, соціальному і політичному. Психологія «пасіонарної» напруги, що проявлялася в розриві з попередніми поколіннями, у відмові наслідувати традиції, у яскравій формі засвітилася у мистецтві. Причому ця тенденція вислизає від періодизації. Пробудження українського мистецтва почалося до 1917 року, характеризуючи культурний «ренесанс» початку ХХ ст., і дістало продовження в наступні роки. Його, однак, не варто пов'язувати виключно з політичною історією, оскільки він – прояв історії культури початку ХХ ст., вираження її «пасіонарної» напруги, що наклала на революційні перетворення особливий відбиток.

Водночас «пасіонарна» напруга проявляється не тільки в художніх формах. Психологія українських «пасіонаріїв» визначила психологію революційної інтелігенції, яка не знаходила застосування своїм силам в умовах жорсткої державності. Революційні зміни перших десятиліть ХХ ст. вивели «пасіонаріїв» на інший, соціальний рівень. Однак чим радикальніші були соціальні перетворення, чим глибше вони зачіпали культурні прошарки життя, тим невідворотнішою ставала активізація найдавніших прошарків культури, без чого художнє життя 30-40-х рр. незрозуміле.

Логіка була такою: соціальний прогрес вселяв надії та оптимізм, провокував протилежну стихію суспільства – регрес. Стає очевидним, що всі спроби зрозуміти те, що почалося на межі 20-30 рр., приречені на поразку, якщо цей «перелом» пояснювати в поняттях і категоріях політичної історії. Від оцінок «Короткого курсу історії ВКП(б)» варто перейти до історичної психології і зрозуміти, що рух історії має і соціально-психологічну та культурну детермінованість. З цієї точки зору не настільки важливо відповісти на питання, чи був сталінізм продовженням, чи запереченням ленінізму. Важливо зрозуміти, що правонаступність історії відбувалася на рівні не тільки політичних схем, а й масових настроїв суспільства, які або посилювали резонанс цих схем, або взагалі були до них нечуттєвими і несприйнятними. Якщо мати на увазі наступну за революційним потрясінням омасованість, коли всі оголошувалися «рівними», демонструючи, з точки зору патріархальної традиції,

³ Khvylovy M. *Romance*, URL: <http://ukrlitra.com.ua/165-1/html>

хаос, то подальший рух маятника в бік посилення патріархальної традиції як реакції на повстання мас стає зрозумілим. Звідси з очевидністю випливає, що сталінізм – не тільки політичне, але й соціально-психологічне явище, тобто наслідок настрою маси. Сучасні дискусії про сталінізм і думки з приводу спротиву Й. Сталіну в партії і в суспільстві не враховують правильно підміченої американським істориком С. Коеном тенденції.⁴ Вона полягає в тому, що Й. Сталін, як політичний діяч, частково виражав психологію мас, які були налаштовані на наведення порядку патріархальними методами, спираючись на фольклорні образи.

Нова хвиля українського пробудження наступила на тлі хрущовської «відлиги» на межі 50-60-х рр. ХХ ст., провісником якого стало «покоління шістдесятників». Іншими словами, викриття советських репресій дало поштовх новому руху спротиву, в авангарді якого виступили представники творчої молоді. Хрущовська «лібералізація» розбудила творчу енергію вцілілої інтелігенції старшого покоління. Водночас вона породила й нове покоління, що, за висловом поета Миколи Вінграновського, «наросли з малих, худеньких матерів в саду порубанім». Після десятиліть страшного нищення шістдесятники – це свіжий вітер у світогляді української людини. З її очей спадає пелена офіційної пропаганди, вона боляче відчуває національну образу.⁵ Є всі підстави вважати, що шістдесятники стали своєрідним духовним магнітом, навколо якого формувалася нова літературно-мистецька і культурна ідентичності, сповідуючи і відстоюючи базові українські цінності: рідну мову, літературу, правдиву історію, свободу творчості.

Як пише Г. Гучко, культурницький рух, що виник у кінці 50-х – на початку 60-х рр., невдовзі перетворився на опозицію владним структурам і набув загальнонаціонального значення. Найповніше його домагання виявилися у літературі, де відбулося оновлення художніх форм, посилення неонародницьких тенденцій та усвідомлення спадкоємності національних цінностей, патетика романтизованого гуманізму. У творчості шістдесятників людина стала суб'єктом історії і жила, здавалося б, непохитними постулатами: усвідомлювала, іронізувала, критикувала, проклинала і любила, вміла вірити, але відмовлялася сприймати на віру; зрештою, жила і не боялася. У суспільстві, що задихалося у фальші, природність цієї іронії, цієї критики, любові була безперечною мужністю. Якщо система вимагала несвідомої покори, то митці цього періоду протиставляли їй ідею свідомого бунту. Індивідуальний голос нової людини, уособлення молодості й максималізму, пролунав осудом і вироком, будив до життя творців епохи Волі. У літературі з'являється нове розуміння часу. На противагу офіційному часу, як усталеному, урочистому,

спрямованому в невизначене «світле майбутнє», байдужому до потреб і проблем особистості, відчуженому від конкретного плину життя постає екзистенційний час шістдесятників – особистісний. Він відкриває неповторність кожного моменту людського буття, його індивідуальну вартість.⁶

Рух шістдесятників започаткували письменники: М. Вінграновський, Є. Гуцало, І. Драч, І. Калинець, Л. Костенко, В. Симоненко, Д. Павличко, В. Шевчук та ін.; художники: А. Горська, В. Зарецький, Г. Севрук, Л. Семикіна, В. Кушнір, Г. Якутович, І. Остафійчук, І. Марчук; літературні критики: І. Дзюба, Є. Сверстюк, М. Коцюбинська; кіномитці й театральні діячі: Л. Танюк, С. Параджанов, Ю. Ілленко, Л. Осика, І. Миколайчук; перекладачі: Г. Кочур, М. Лукаш, із молодих – А. Пепрепадя й А. Содомора; публіцисти та правозахисники: В. Чорновіл, Л. Лук'яненко, В. Марченко, В. Мороз, О. Тихий, Ю. Литвин, М. Осадчий, Михайло та Богдан Горині, М. Зваричевська та багато інших. Євген Сверстюк у спогадах зазначає, що його друзям були притаманні «юний ідеалізм, шукання правди і чесної позиції, неприйняття, опір, протистояння офіційній літературі та всьому апаратові будівничих казарм. Водночас філософсько-ідеологічна програма шістдесятників здебільшого включала всі гуманістичні маски та псевдоніми соціалізму і десь проходила краєм філософського ідеалізму та релігії, тобто не дуже виходила за межі легальності».⁷

Отже, започатковане, насамперед поетами, шістдесятництво невдовзі набуло масштабу універсального соціокультурного феномену: літературно-мистецького, філософсько-ідеологічного, наукового, суспільно-політичного. Шістдесятники протиставляли себе офіційному догматизмові, сповідували свободу творчого самовираження, культурний плюралізм, пріоритет загальнолюдських цінностей над класовими. Найважливішим моментом у формуванні світогляду шістдесятників був український фольклор, зокрема, митцями активно запозичувалися й переосмислювалися народні мотиви й образи. Не менш важливим був вплив гуманістичної західної культури, яка різними стежками, здебільшого через переклади творів Е. Хемінгуей, А. Камю, А. Сент-Екзюпері, Ф. Кафки та ін., потрапляла в Україну. Не залишилися поза увагою здобутки української культури, зокрема «розстріляного відродження». Шістдесятники відновили традиції класичної дореволюційної національної інтелігенції, якій були притаманні прагнення до духовної незалежності, яка сповідувала ідеали громадянського суспільства та служіння народові, а також розвинули активну громадську діяльність, що виходила за межі офіціозу: влаштовували неформальні літературні читання та художні виставки, вечори пам'яті репресованих митців, ставили замовчувані театральні

⁴ Cohen S. «Bol'shevizm i stalinizm» [Bolshevism and Stalinism], *Voprosy filosofii* [Questions of Philosophy], 1998, N. 7, P. 46-72 [in Ukrainian].

⁵ Guchko G. *Fenomen shistdesiatnystvya yak vyjav ukrainskoi identychnosti* [The Phenomenon of the Sixties as a Manifestation of Ukrainian Identity], URL: <http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin//cgiirbis>

⁶ Ibidem.

⁷ Sverstyuk E. *Bludni syny Ukrainy* [Prodigal Sons of Ukraine], Kyiv: Znannia, 1993, pp. 25-27 [in Ukrainian].

п'єси, склали петиції на захист української культури. Клуби творчої молоді «Сучасник» у Києві та «Пролісок» у Львові стали справжніми осередками альтернативної національної культури.

Від 1964 р. шістдесятники започатковують традицію шанування Тараса Шевченка в день його поховання у Каневі. «В цей день збиралася сила людей до парку, – згадувала Оксана Мешко. – По букетику згромаджувалися гори квітів. 22 травня 1966 р. в товаристві активних шанувальників Тараса Шевченка біля пам'ятника був і мій син».⁸ «Тоді кількох осіб, серед них Олеся, заарештували на 5 дів, відтак виключили з медінституту. Він влаштувався викладачем малювання і креслення в школу, але за виступ на похороні 8 грудня 1970 р. забитої художниці Алли Горської його звільнили з роботи».⁹

Культурницька діяльність, яка не вписувалась у рамки дозволеного, викликала незадоволення влади. «Відтак шістдесятники кидали не гранати, а квіти підсудним чи шоколад (як Ліна Костенко на львівських судах). Але Система з люттю топтала той шоколад, можливо, відчуваючи, що його вибухова сила чи не страшніша. Ті квіти й той шоколад не підривали стін. Вони примушували вибухати душі».¹⁰ Шістдесятників не вдалося втримати в офіційних ідейно-естетичних межах. Тому влада, її спецслужби почали масовий тиск на нонконформістську інтелігенцію, переслідування найбільш активних її представників. Шістдесятники не мали змоги публікувати свої твори в періодичних виданнях, позаяк їх звинувачували у «формалізмі», «безідейності», «буржуазному націоналізмі». У відповідь на утиски вони поширювали свої ідеї у самвидаві.

Наштовхнувшись на жорсткий опір партійного апарату та спецслужб, частина шістдесятників в Україні пішла на компроміс із владою, інші еволюціонували до політичного дисидентства, правозахисного руху та відкритого протистояння режимові. Не злякали шістдесятників арешти, які почалися 25 серпня 1965 р. (за ґратами опинилася 21 особа). Навпаки, з'явилися листи на захист звинувачених. Набув великого розголосу фундаментальний полемічний трактат Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?».¹¹

По суті, можна говорити про покоління, яке уособлювало нову ідентичність. За спостереженням грузинського професора-літературознавця Г. Джохадзе, використання терміну «нове покоління» почалося з часів Французької революції. У 1968 р. з'явилася книга «Покоління», спрямована проти всіх поколінь і всіх форм авторитарності. Багато говорили і про те,

що покоління – це люди одного віку і однієї пам'яті». У праці вчений зачіпає також генераційну концепцію П'єра Нора, яку він тлумачить таким чином: «П'єр Нора підкреслив, що покоління є одними з місць пам'яті, місцем, яке може зберегти пам'ять подібно до гранітного меморіалу».¹²

Зрозуміло, що покоління – це важлива соціокультурна категорія, особливо в процесі усвідомлення модерністської свідомості. Важливу роль відіграє покоління в еволюції і корекції літературних процесів-канонів. Таким явищем є культурна концепція діячів літератури і мистецтва нового покоління в советській Україні 60-х років. Іван Драч, Микола Вінграновський, Дмитро Павличко, Ліна Костенко – абсолютно неповторні імена української літератури 60-70-х рр. «Художнику – немає скutih норм. Він норма сам, він сам у своєму стилі. У цей столітній і стобальний шторм Я кидаюсь в буремні гори-хвилі», – в цих словах видатного поета покоління, Івана Драча, добре простежується нова концепція.¹³ Новими художніми формами, новим стилем і модерністськими тенденціями поети-шістдесятники були подібні один на одного і, водночас, відрізнялися художньою індивідуальністю. Їх відмінними маркерами були чітко виражений національний наратив і інтеграція з західною культурою новими формами і змістом вірша. Те, що літературна естетика «розстріляного відродження» взяла спадковістю, з романтизму, покоління шістдесятників збагатило новими інтерпретаційними формами. У цьому відношенні особливим текстом виступає «Маруся Чурай» Ліни Костенко – це поява національного героя і нові механізми пошуку ідентичності в період панування соцреалізму.¹⁴

Поетична і літературознавча творчість Дмитра Павличка, літературознавча діяльність Євгена Сверстюка, Івана Світличного, Івана Дзюби збагатили культурну панораму. Зрозуміло, що перед комуністичною владою постала проблема стримування наступу нової культурної хвилі. В цей самий період активізувалися нові механізми ідеологічного і правового контролю над мистецтвом. Більшість шістдесятників все-таки змушені були піти на певні компроміси, хоча репресії, заборона публікацій їх творів, утиски і внутрішня еміграція (Ліна Костенко) залишалися зручними методами боротьби. Адміністративні заборони виявилися недостатніми для придушення справжніх інтелектуальних і духовних пошуків. Саме в цей період справжні культурні процеси, переплетені з політичною непокорю, перейшли у підпілля і з'явилися нові форми

⁸ Meshko O. *Mizh smertiu i zhyttiam* [Between Death and Life], Kyiv: Scientific and Production Enterprise «Yava», 1991, P. 17-18 [in Ukrainian].

⁹ Ibidem, p. 43.

¹⁰ Pakhlyovska O. *Ukrainski shistdesiatnyky: filosofia buntu* [Ukrainian Sixties: Philosophy of Rebellion], *Modernity*, 2000, № . 4, P. 71 [in Ukrainian].

¹¹ Guchko G. *The Phenomenon of the Sixties ...*, op. cit.

¹² Jokhadze G. *Terra Historica*, Tbilisi: History and Literature, 2007, P. 58.

¹³ Drach I. *Soniahnyk. Poezii 1960-1970-kh rokiv* [Sunflower. Poems of the 1960s-1970s.], URL: <http://www.litres.ru/ivan-dtach/chitat-online> [in Ukrainian].

¹⁴ Mgeneladze I. *Modeli alternatyvnoho literaturnoho dyskursu v suchasni ukrainskii literaturi: poetyka protystavlen* [Models of alternative literary discourse in modern Ukrainian literature: Poetics of opposites], URL: <http://sites.utoronto.ca/tsg/Mtchedeladze> [in Ukrainian].

комунікації – самвидави, навколо яких об'єдналися шістдесятники і нонконформісти і їх заборонені твори. У самвидавах друкувалися Ліна Костенко, Іван Драч, Василь Симоненко, Василь Стус та ін. У самвидавах також публікувалася проза, поезія, мемуаристика, тексти політичного характеру, літературознавчі і культурологічні праці, а також епістолярні й особисті щоденники В. Стуса, В. Степанюка, Л. Костенко. «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Івана Дзюби став текстом, відомим чи не кожному дисиденту в СРСР. У книзі сучасного дослідника українських самвидавів Олесь Обертаса «Український самвидав» показано колосальну роль самвидаву у формуванні української ідентичності і канонів української літератури ХХ ст.. Самвидави, як культурний *underground*, були у всіх значних регіонах України: у Львові (М. Косів, І. Гель, В. Чорновіл), в Івано-Франківську (В. Мороз, П. Заливаха) та ін. Самвидав цього періоду за проблемно-тематичним принципом Олесь Обертас розділяє на дві рівнозначні умовні моделі: захист української мови і культури і боротьба за права людини в умовах комунізму і, як наслідок,¹⁵ – утвердження української ідентичності, яка намагалася відстояти свою самобутність в умовах тоталітаризму.

Можна погодитись, що самвидав став абсолютно новим культурним явищем, породженим ХХ століттям. У цьому розумінні самвидав виступає як інша культура, або навіть альтернативна реальність – це по-перше. По-друге, поняття «самвидав» невіддільне від дефініції «суспільство». При цьому самвидав характеризується як певна суспільна активність: це феномен самоорганізації українського суспільства в сфері культури, саморефлексія суспільства і становлення його громадянськості, інтелектуальна реакція на умови радянської дійсності, а також інформаційна діяльність.

По-третє, з точки зору історичного знання, самвидав – це історичне джерело, з допомогою якого можливе вивчення замовчуваних сторінок советського тоталітарного суспільства і його реакції на конкретні політичні процеси. В цьому розумінні самвидав можна досліджувати як складну документальну систему з підсистемами (тематичними, жанровими тощо). результати тоталітарної політики 60-х рр. обумовили особливу активацію дисидентського руху. Відомий український дисидент, літературознавець і захисник прав людини, Леонід Плющ, в одному зі своїх інтерв'ю озвучив цікавий погляд про дисидентство, самвидави і взагалі, про епоху: «Я вважаю, що в широкому розумінні цього слова дисидентство – це поява ідентичності. Ми були масою, ми були «ми», ми були біомасою. (Потім я зрозумів, що це стосується і нації: українці як біомаса для майбутнього радянського, тобто російського народу)... І ось з цього індивіда почала з'являтися ідентичність». У цьому самому інтерв'ю Л. Плющ оцінює роль самвидавів в історії епохи: «Фактично, самвидав – це своєрідний інтернет до

інтернету, це діалог між різними індивідами, різними особистостями, це своєрідний персоналізм».¹⁶

У контексті руху за збереження національної ідентичності важливе місце посідає такий феномен, як рух дисидентів. Сам термін «дисиденти» (з латині «ті, що сидять окремо, або «незгідні»), який спочатку вживався в середньовічній церковній мові для позначення єретичних сект, має на увазі апофатичне самовизначення стосовно опонента дискусії. В нашому випадку основним опонентом і адресатом дисидентського слова була незгода з політикою тоталітарного режиму. Спочатку комунікація з владою справді мала на меті переконання – за допомогою мовленнєвого впливу здійснити зрушення в системі цінностей реципієнта і, відповідно, в його поведінці. Ліберально налаштована інтелігенція, що сприйняла антисталінський пафос ХХ з'їзду КПРС, справді повірила в прагнення влади до оновлення і готовності вести діалог.

Ця довіра до «нового курсу» влади – це своєрідна спроба советського інтелектуального співтовариства знайти себе в іншому – інтелігента у владі, що свідчить про двосторонній процес, який відбувався в тогочасному суспільстві. З одного боку, інспіровані ХХ з'їздом партії суспільні процеси «десталінізації» створювали ілюзію єдності прагнень влади і ліберальної інтелігенції, а з іншого, советське співтовариство української інтелігенції починає репрезентувати себе самостійним учасником соціальної комунікації – інше «Я», відмінне від «Я» влади. Іншими словами, з початком «відлиги», в умовах послаблення репресій і тотального контролю в середовищі освіченого співтовариства активізується процес внутрішньогрупової консолідації через вироблення моделей ідентифікації, які певною мірою конкурують з моделями, легітимізованими владою, і мови, що порушує монологічність спілкування останньої. Цьому сприяло, зокрема, деяке послаблення державного нагляду за сферою приватного життя і неофіційного спілкування, внаслідок чого інтелектуальний прошарок, в офіційній культурі обмежений єдинолегітимною роллю «сумлінного спеца» і «привідного паска» ідеології, у сфері приватного спілкування освоює альтернативні форми самовизначення і поведінки.

Іншим каналом консолідації освіченого співтовариства і водночас репрезентації себе у соціальному просторі стає поле літератури – спочатку, в окремих випадках, офіційної, а згодом неофіційної (самвидав). У сфері підцензурної літератури інтелектуальний прошарок робить спробу критики влади на прийнятній владою мові. Домінуючою нормою стає «езопова мова», що задає тексту деякий потенціал прохідності через цензуру до читача, покликаної розкрити таємний зміст ієратичного письма і тим самим пережити відчуття перемоги над владою. Світоспоглядання шістдесятників

¹⁵ Obertas O. *Ukrainskyi samydvav. Monohrafiia* [Ukrainian Samvidav. Monograph], Kiev: Smoloskip, 2010, P. 99-100 [in Ukrainian].

¹⁶ Plyushch L. «Sotsialistychni realizm lekho perekhodyv u natsionalizm» [Socialist realism easily passed into nationalism], Rozmovliala Olena Sharhovska, *Almanac «Lithaktsent»*, 2009, V. 2, P. 433.

можна визначити як романтичну утопію оновлення режиму і соціальної трансформації, можливих у тому випадку, якщо влада почне діалог з інтелігенцією як з рівноправним, самостійним учасником соціокультурного процесу. Коли стало зрозумілим, що влада не чує і не сприймає інших голосів у своєму культурному моноліті і лише робить вигляд, що вірить у свої слова, інакше шістдесятників знаходить два шляхи своєї трансформації: або еміграція (зовнішня чи внутрішня – занурення в приватне життя), або відкрите протистояння – дисидентство. Цей перехід певної групи в «дисент» став можливим завдяки тому, що в культурі шістдесятників сформувався комплекс уявлень, внутрішньо групових норм і поведінкових моделей, які реалізували неофіційні норми ідентифікації.

Висновки. Утверджуючи себе як людей, розбуджених совістю, які узгоджують оточуючу дійсність з ідеалами прав і свобод особистості, дисидентське співтовариство формується на підставі єдиного інформаційного поля, утвореного сферою циркуляції самвидаву. Це досить нечисленне середовище сприймалося його представниками як вогнище вільного слова, протиставлене загальній системі брехні. Саме в середовищі циркуляції самвидаву здійснюються перші спроби реалізації

форм суспільного життя, незалежних від неофіційно прописаних норм поведінки радянської людини й ініціюючих ситуацію правового суспільства. Реалізація поведінкових моделей, характерних для декларованого ідеалу соціального облаштування – це своєрідне символічне перетворення соціальної реальності у свідомості і в особистісних учинках, втілення громадянського суспільства у вузькому колі людей, покликаних стати новими ідентичностями.

Юрій Михайло – професор кафедри історії України Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича. Працює над монографією «Цивілізаційна ідентичність українства». Коло наукових інтересів: філософія та методологія історії, влади, ментальності, антропологічного коду культури та цивілізації.

Yuriy Mykhailo – is a professor at the Department of History of Ukraine, Chernivtsi National University named after Yu. Fedkovych. He is working on the monograph «Civilizational Identity of Ukrainians». His scientific interests include philosophy and methodology of history, power, mentality, and the anthropological code of culture and civilization.

Received: 29.10.2025

Advance Access Published: December, 2025

© M. Yuriy, N. Khrystan, 2025